

«Verdaguer ha mort, visca Verdaguer!». Dol, memòria i política en el funeral d'un referent cultural de la Catalunya contemporània

David Cao-Costoya (Barcelona)

Summary: This article situates itself in the field of historiographic studies that deal with memory, the politics of death, and the commemorative cult of public figures. More specifically, it aligns with approaches that conceive funerals as significant ritual expressions within the repertoire of collective action and in the forging of communities. The funeral of Jacint Verdaguer (1845–1902) is considered here the first great posthumous homage to the deceased and a notable moment in the construction of his afterlives. Various aspects of this episode are analysed, from the factors that lent it an extraordinary character, the forms of expressing grief, the role played by the press, the relationship between the event and memory, as well as the plural meanings attributed to the figure of Verdaguer and early evidence of the contested appropriations of his legacy. As will be shown, the event was powerfully shaped by politics, giving it the character of what we might call, following Fureix, a contestatory or opposition burial. Careful study of this rite of passage ultimately demonstrates that Verdaguer was a common reference point through which Catalan society was able to negotiate, if not resolve, consensus and dissensus.

Keywords: politics of death, memory, commemorations, cultural saints, great men, writers, Restoration Spain, Catalonia, Barcelona, Jacint Verdaguer (1845–1902) ■

Received: 30-10-2023 · Accepted: 19-02-2024

■ 1 Introducció

Com és sabut, el culte pòstum als escriptors va ocupar un lloc rellevant en les activitats commemoratives de les societats occidentals contemporànies de les dècades finals del segle XIX i començaments del XX. En aquest període la mania memorial va fer un salt endavant especialment notori, fenomen gens aliè als esforços invertits llavors en la definició més o menys sistemàtica de les cultures nacionals, al vigor que van prendre els processos

Licensed under Creative Commons Licence
CC BY-NC-ND

Zeitschrift für Katalanistik 37 (2024), 81–116
<https://doi.org/10.46586/ZfK.2024.81-116>
ISSN 0932-2221 · eISSN 2199-7276

de nacionalització i a la intensa activitat promotora de narratives i representacions identitàries que actors socials i institucionals de tota mena van desplegar des dels seus respectius espais d'actuació per agenciar-se en la nova realitat històrica. Aquest és un fenomen que pot observar-se tant al centre neuràlgic del que llavors era l'imperi més gran del món, el Regne Unit (Waller, 2008: 232–278), com en societats i literatures, com la catalana, relativament excèntriques i marginals respecte dels grans centres de poder i el sistema general de la cultura.

Tal com s'ha observat perspicaçment, aquesta construcció de la diferència, sovint es va fer a partir d'estratègies i patrons d'actuació consemblants, gens aliens a les transferències creixents que es van produir entre els diversos espais culturals. En l'era de la urbanització, la nació i l'imperi, els tributs públics d'estima i admiració als escriptors, vehiculats a través de pràctiques i mitjans molt diversos, evidencien aquesta infusió de cultura i política, i els lligams estrets que es van entreteixir entre la literatura, la memòria cultural i les identitats col·lectives. En aquesta construcció simbòlica en la qual determinades efigies culturals van esdevenir la condensació d'un «nosaltres» i una font de prestigi i legitimitació, els literats hi van ocupar un lloc prioritari (Leerssen / Rigney, 2014; Thiesse, 2019).

Algunes figures intel·lectuals i artístiques senyeres van esdevenir veritables «sants culturals»: és a dir, figures icòniques a les quals se'ls van reconèixer virtuts i talents excepcionals i exemplars, i que van exercir un rol de primacia en la representació de les respectives comunitats culturals o nacionals. Aquests processos de transferència de sacralitat a referents seculars no eren gens aliens al treball de memòria, per tal com implicava un procés de construcció social multimèdia de la immortalitat, això és, de la perpetuació de la celebritat i la canonicitat (Dović / Helgason, 2017).

Jacint Verdaguer (1845–1902) és un escriptor canònic de la literatura catalana i ocupa un lloc central en la cultura de la Catalunya contemporània. En vida, la seva presència no es va circumscriure únicament als àmbits cultes o alfabetitzats, sinó que, en certa mesura, va ser una figura pública, una celebritat (Lilti, 2014). Verdaguer respon adequadament a la noció de poeta nacional i sant cultural tal com l'han definit Dović i Helgason (Sunyer / Subirana, 2019). En la literatura catalana, probablement cap altre escriptor ha estat objecte d'un culte commemoratiu d'abast semblant, ni ha motivat apropiacions tan diverses i perllongades en el temps. Aquestes pràctiques monumentalitzadores i els usos diversos que ha rebut la seva figura fins avui, les coneixem parcialment a partir d'un repertori de treballs cada vegada més ampli (Cao Costoya, 2022; Güell, 2011; Michonneau,

2001: 153–158, 267–271; Pinyol, 2017; Samsó, 1994: 57–62; Santacana, 2013: 56–61; Subirachs, 2002; Sunyer / Subirana, 2019; Vilardell, 2022; Vinyes, 1997).¹

L'enterrament del poeta-sacerdot ha estat invocat manta vegades com un dels més multitudinaris de la història de Barcelona. El repàs d'algunes de les biografies de referència que li han estat consagrades, demostra que els autors han dispensat una atenció molt desigual a aquesta qüestió. És un aspecte poc més que mencionat per Miracle (1952) o Torrents (2002), mentre que motiva algunes pàgines en les obres de Serra i Boldú (1924) i Juan d'Arbó (1952). Més recentment, Ucelay Da Cal (2009) i Casacuberta (2018) han ofert claus interpretatives suggeridores desenvolupades, en certa mesura, a partir d'algunes de les observacions lúcides contingudes en les magnífiques planes que Agustí Calvet (Gaziel, 2014) va dedicar a l'enterrament en les seves memòries, les quals han esdevingut una font documental de referència per a aquesta qüestió. Per una banda, el primer ha subratllat el caràcter nou de l'esdeveniment, a mig camí entre les velles ritualitats públiques catòliques i les flamants manifestacions cíviques de masses, i ha apuntat que l'enterrament va marcar la pauta de futures mobilitzacions multitudinàries per part d'un nacionalisme català que volia afirmar-se al carrer. Per l'altra, Casacuberta ha subratllat la significació del funeral com a manifestació de protesta i marc simbòlic de confrontació politicoideològica.

En les darreres dècades, l'interès pels aspectes més rituals, simbòlics i emocionals de la vida col·lectiva ha portat els historiadors a estudiar amb dedicació creixent el dol i els funerals polítics. En el cas de França, estudis com el de Ben-Amos (2000) i Fureix (2009) han esdevingut fites de referència d'una historiografia política renovada. A Espanya, obres col·lectives com les coordinades per Casquete i Cruz (2009) i, molt recentment, Géral i Rújula (2023), són testimonis rellevants de l'interès creixent per les polítiques de la mort i, més específicament, per l'anàlisi dels funerals com una pràctica rellevant dins el repertori d'acció col·lectiva. En el cas espanyol, la majoria d'enterraments i homenatges fúnebres que han rebut algun estudi de cas han estat dedicats a personalitats polítiques, per bé que disposem també de recerques interessants consagrades a literats emblemàtics en llengua castellana com ho són Manuel José Quintana i José Zorrilla (Sánchez, 2011 i 2015).

1 En aquesta mateixa línia, l'exposició «Verdaguer segrestat. La utilització del mite durant el franquisme», produïda el 2017 per la Fundació Jacint Verdaguer i comissariada per Carles Puigferrat.

En les pàgines següents pretenem identificar i analitzar alguns dels elements que van donar a l'enterrament de Verdaguer un caràcter extraordinari, les formes diverses en què va exterioritzar-se el dol, el paper que hi va jugar la premsa, la relació que va establir-se entre l'esdeveniment i la memòria, la dimensió política del succés, a més de les apropiacions plurals i divergents del difunt que van produir-se en aquella mateixa contextura. En aquest sentit, l'article planteja, en línia amb l'observat per Ben-Amos (2000), que els funerals dedicats a personalitats públiques eren rituals que combinaven en dosis variables la dimensió aflictiva i apoteòsica, i que eren rellevants en la conversió de la persona en símbol i «ancestre» capaç d'influir en els vius. En aquest sentit, les cerimònies fúnebres amb motiu de l'enterrament de Verdaguer són considerades aquí com un primer homenatge pòstum al finat i un moment rellevant en la construcció de la seva posteritat i, en definitiva, doncs, del treball de memòria. Així mateix, malgrat que és problemàtic identificar inequívocament el funeral de Verdaguer dins la categoria del dol polític, es planteja que aquesta, la política, és una dimensió que travessa i conforma poderosament l'esdeveniment que, en certa mesura, no deixa de participar de la lògica de l'enterrament-manifestació amb caràcter contestatari (Fureix, 2009).

La tríada dol, memòria i política del títol respon en bona mesura als interessos centrals que acabem d'enunciar. L'expressió «Verdaguer ha mort, visca Verdaguer!» l'hem adoptat, traslladada al català, d'una de les il·lustracions diàries d'Apel·les Mestres publicades llavors mateix a *La Publicidad* (12-6-1902, vespre), per tal com marca el caràcter liminar de la seva mort, el pas entre el final de la vida de l'home i la glorificació de la seva figura com a referència col·lectiva amb vocació de permanència. Els termes funeral i enterrament han estat adoptats aquí d'una forma relativament indistinta, per tal com el darrer no s'ha adoptat exclusivament en el sentit de ritual d'inhumació. En tot cas, el que ha estat objecte d'estudi és tot l'esdeveniment o ritu de pas que s'inicia amb la mort del personatge (en certa mesura amb el prefaci de la seva malaltia i agonia) i finalitza amb la inhumació (amb l'epíleg en forma d'algunes ressonàncies immediates). A nivell de fonts documentals, la investigació s'ha fonamentat principalment en un buidatge de les principals publicacions barcelonines del moment (la destacada dimensió mediàtica de l'esdeveniment reforça l'interès de llur anàlisi), i, complementàriament, en altres fonts entre les quals destaquen les memòries personals dels polítics i intel·lectuals que van deixar escrites les seves impressions.

■ 2 Una manifestació de dol apoteòsica i memorable

■ 2.1 La mort i l'últim adéu

Jacint Verdaguer va morir a dos quarts de sis de la tarda del 10 de juny 1902 a Vil·la Joana (Vallvidrera, Sarrià).² Hi havia estat traslladat el 17 de maig i hi va passar la darrera fase de la seva convalescència terminal. L'evolució de la seva malaltia havia estat seguida públicament amb gran atenció i interès; amb «angoixa» i una «emoció extraordinària», rememorarien respectivament Francesc Cambó (1981: 85–86) i Gaziol (2014: 190).

La notícia del traspàs va arribar a oïdes de l'alcalde de Barcelona i dels companys del consistori pocs minuts més tard i els preparatius per a l'enterrament es van posar en marxa immediatament. L'alcalde Joan Amat, conjuntament amb una comissió municipal nomenada *ad hoc*, en la qual hi havia representació de diverses formacions polítiques, es va encarregar de prendre les decisions referents a aquest afer. Entre els primers acords presos, la decisió de retre al poeta els honors més elevats que el municipi estava en disposició de concedir, els d'un alcalde mort en exercici del càrrec, i la de disposar l'espai més noble i evocador de les cases consistorials com a capella ardent, el Saló de Cent. La tria, tal com feien notar les esqueles publicades per ordre del consistori, responia també al fet que aquell era l'indret en el qual el poeta havia estat aclamat per primera vegada.

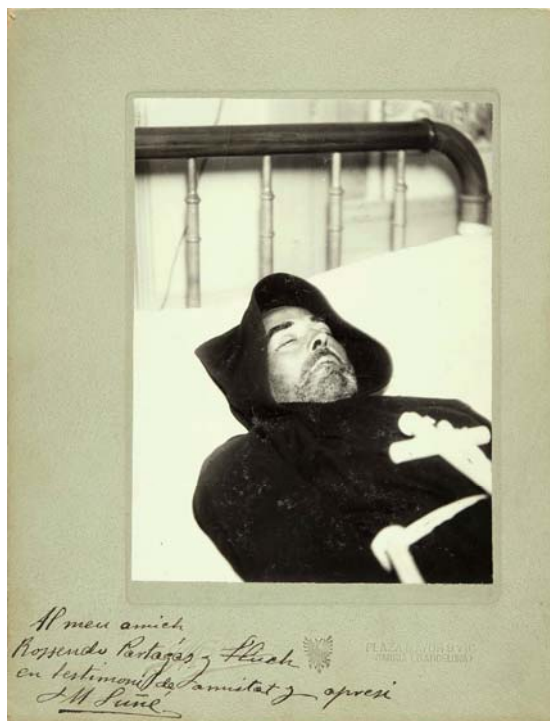
L'Ajuntament de Barcelona, amb l'alcalde al capdavant, va ser l'agent institucional clau en l'enterrament de Verdaguer, un acte que, de fet, cal considerar com el seu primer gran tribut pòstum. El municipi va fer-se càrrec de l'embalsamament del cadàver, del seu trasllat a Barcelona, de l'organització de les exèquies i el seguici fúnebre, i d'habilitar-li la sepultura corresponent. El consistori també va assumir les despeses, no pas menors, que va importar tot aquell procés. La resta d'institucions i autoritats oficials van tenir un paper comparativament menor, sovint concretat principalment en gestos convencionals destinats a associar-se al dol general i a tributar reconeixement al difunt. La major part d'institucions oficials rellevants van ser presents a l'enterrament, o bé directament o bé per delegació de llur representació. La diputació provincial de Barcelona, per exemple, va assistir-hi corporativament. També hi va ésser el governador civil, Francisco Manza-

2 Les principals fonts de referència amb les quals hem elaborat aquest apartat són Pereña (1955) i els números dels dies 10, 11, 12, 13 i 14 de juny de 1902 dels diaris *El Noticiero Universal*, *La Vanguardia*, *La Veu de Catalunya*, *La Publicidad* i *El Diluvio*.

no. El general Lluís de Castellví, governador militar de Barcelona, hi va representar el capità general, Enric Bargés, i el rei Alfons XIII. Álvaro de Figueroa, comte de Romanones, ministre d'Instrucció pública, hi va ser present en nom del consell de ministres i de la reina Maria Cristina. Hi van acudir força diputats i senadors, entre els quals Manuel Planas Casals, Albert Rusiñol i Fernando Huelín, que es comptaven entre els portadors de les gases. Tampoc hi va mancar la representació d'alguns ajuntaments catalans i d'altres com el de València.

Les exèquies fúnebres van presentar elements característics de les celebracions religioses, amb ritualitats més pròpies del protocol civil. Força anys més tard, l'escriptor i periodista tradicionalista Lluís Carles Viada, en un exercici de memòria, va remarcar irònicament les diferències entre la manifestació de dol que havia motivat Verdaguer, i la que va produir-se simultàniament amb motiu del traspàs del correligionari i propagandista carlí, Lluís M. de Llauder, mort el mateix dia: «En esta doble y simultánea manifestación de duelo, la de Llauder parecía la del sacerdote, la de Verdaguer la del laico» (Viada, 1927: 58–60). Viada substanciava l'asseveració en el fet que el cadàver d'aquest darrer rebia l'últim adéu de l'element oficial i de la major part de les masses populars a les cases consistorials, mentre que les despulles de Llauder eren visitades al seu domicili fonamentalment pels correligionaris, i per representants del clergat i d'entitats i institucions catòliques, així com de persones pertanyents a la noblesa. Certament, diversos elements van contribuir a reforçar el component secular del comiat de Verdaguer: entre d'altres, la responsabilitat organitzativa per part del consistori, l'espai de la capella ardent, certes formes d'exterioritzar el dol, l'àmplia representació de personalitats i autoritats del món civil a l'enterrament, el nombrós personal municipal que integrava el seguici o l'amplitud de la resposta popular.

En qualsevol cas, però, els símbols i rituals religiosos i les autoritats eclesiàstiques van ser molt presents en tot el procés i, en definitiva, va rebre unes exèquies i sepultura cristianes. Al llit de mort, al cadàver del poeta l'acompanyaven dos grans elements simbòlics, una creu de marfil i l'hàbit de sant Francesc amb el qual se'l va amortallar, la qual cosa va facilitar la seva identificació amb aquesta figura catòlica eminent i amb referents iconogràfics com les pintures d'Alonso Cano i Benet Mercadé (*La Publicidad*, 11-6-1902, matí; *La Veu de Catalunya*, 12-6-1902, matí; *La Vanguardia*, 12-6-1902) [imatge 1]. A la capella ardent hi van ser instal·lats dos altars en els quals s'hi van celebrar nombroses misses i l'únic símbol clarament visi-

Imatge 1.
Jacint Verdaguer, difunt,
a la cambra mortuòria
de Vil·la Joana. Arxiu
Fotogràfic de Barcelona.
Autoria desconeguda

ble en el recinte era una gran creu artística de ferro col·locada a la capçalera del taüt. El capítol de la catedral hi va acudir per cantar-hi absoltes i l'arxipreste Narcís Vilarrasa hi va resar. Poc abans de l'inici del seguici fúnebre, just abans que el cos i el símbol fossin definitivament apropiats pel conjunt del poble en el trànsit cap al cementiri, entre les persones presents a la capella ardent hi trobem alguns eclesiàstics, sobresortint la figura del cardenal Salvador Casañas, bisbe de Barcelona. Aquesta alta autoritat eclesiàstica va formar part de la presidència del dol i el canonge Vilarrasa va ser un dels portadors de les gases, com també va ser-ho un beneficiat de la parròquia de Betlem (Verdaguer hi va estar vinculat els darrers anys), el clergat de la qual va tenir un protagonisme rellevant en les exèquies funerals. Part de les fotografies de l'enterrament són prova fefaent de la visibilitat de l'element eclesiàstic en el seguici, essent-ne part component un grup de seminaristes que desfilaven amb atxes. Així mateix, tampoc és un detall menor que, en el marc de la processó, sobre el fèretre s'hi col·loquessin una casulla i un calze.

L'amplitud del seguici i la nodrida presència d'autoritats i personalitats rellevants va cooperar de manera decidida a donar a l'enterrament de Verdaguer un caràcter extraordinari, com també hi va coadjuvar el fet que el municipi hi posés tota la pompa oficial al seu abast. Amb tot, el factor que va contribuir principalment a donar un caràcter inèdit a l'esdeveniment va ser l'enorme resposta popular i de la societat civil. Nombrosos periòdics i dotzenes de corporacions i entitats van enviar representacions a l'enterrament: formacions i associacions polítiques, ateneus i centres d'instrucció, agrupacions corals, corporacions científiques i literàries, entitats excursionistes, societats religioses, organitzacions patronals o agrupacions i col·legis professionals. La major part eren entitats i corporacions amb seu a Barcelona i amb un àmbit territorial d'actuació més o menys ampli segons el cas, per bé que també n'hi havia algunes d'altres poblacions de Catalunya i, en menor mesura, d'altres territoris de parla catalana. La diversitat en la composició de la resposta organitzada també es denota en la copresència d'entitats amb un perfil d'associat d'extracció social mitjana i alta, amb d'altres de contorns clarament més humils i populars. Així mateix, tot i que el món republicà, democràtic i federalista hi va ser representat múltiplesment, va sobresortir la resposta del dens i divers teixit catalanista.

L'enterrament de Verdaguer va ser una gran manifestació popular. Els testimonis documentals —textuals i gràfics— que se'n conserven coincideixen en evidenciar que l'assistència i participació de la població en les cerimònies fúnebres va ser extraordinàriament massiva. Sovint els periòdics van jugar al contrast entre la solitud del poeta a Vallvidrera —en la convalescència, envoltat fonamentalment de metges, familiars i amics i, en la primera nit després de la mort, poc menys que abandonat, segons alguns testimonis— amb el tribut apoteòsic que va rebre a Barcelona des de l'obertura de la capella ardent al públic i fins a la inhumació al cementiri. Les cròniques publicades a la premsa presenten com un «espectacle» la resposta ciutadana massiva, formada per milers de persones congregades als entorns de les cases consistorials, acorruades, desitjoses de poder admirar uns instants el cadàver [imatge 2]. Els periòdics de signe divers coincideixen en l'ús de conceptes i expressions com «tot un poble», «tota Barcelona», «gentada extraordinària», «multituds immenses». Carles Riba (1953: 3) diria allò que «Barcelona en massa era a formar la comitiva, espectacularment, apassionadament».

Imatge 2. Ciutadans fent cua davant les cases consistorials per visitar la capella ardent. 13-6-1902, Barcelona. Arxiu Fotogràfic de Barcelona. Autoria desconeguda

Alguns diaris manifestaven la impossibilitat de precisar el nombre ingent de persones que havien visitat el cadàver a la vetlla, tot i que d'altres es van aventurar a publicar xifres prou dispars. *La Veu de Catalunya* (13-6-1902, matí) va apuntar la quantitat de 20.000 persones de pas a la capella ardent només el dia 12. *El Diluvio* (13-6-1902, matí, tarda), en canvi, afirmava que hi havien desfilat més de 50.000 persones el dia 12 i unes 40.000 el matí del 13, i asseverava que «jamás en los tiempos modernos habíase presenciado en esta capital acto tan grandioso y espontáneo». Per la seva banda, *La Publicidad* (14-6-1902, nit) assenyalava que aquell matí s'havien repartit 21.000 exemplars de l'oda *A Barcelona* sobrants de l'edició que

n'havia fet l'ajuntament el 1883. Una gentada immensa es va congregar en el recorregut del seguici el dia 13. «De los barrios extremos y de los suburbios venían hacia el centro verdaderos ejércitos de vecinos» (*El Noticiero Universal*, 13-6-1902, nit). Pel que fa a la multitud present en el recorregut del seguici, *El Diluvio* (14-6-1902, matí) apuntava a «una masa que no bajaría de cien mil personas» i *La Publicidad* (14-6-1902, nit) aproximava que les persones reunides en el trajecte del seguici fúnebre als carrers de Barcelona havien estat unes 200.000. El mateix diari (14-6-1902, matí) afirmava que l'acte havia estat «grandioso, imponente, popular en alto grado»; «la concurrencia fue cual jamás se había visto igual en número y calidad». I és que més enllà de les xifres, molt discutibles, dispars i inverificables, es coincidia en assenyalar el caràcter insòlit de la manifestació, que havia superat anteriors enterraments massius com el d'Anselm Clavé (*El Diluvio*, 14-6-1902, matí) [imatge 3].

Imatge 3. Seguici fúnebre de l'enterrament de Verdaguer en el pas per la plaça de Catalunya. 13-6-1902, Barcelona. Arxiu Fotogràfic de Barcelona. Autoria desconeguda

Ultra la seva assistència o participació en el seguici fúnebre de l'enterrament, les modalitats d'expressió de dol i homenatge a Verdaguer adoptades per les persones físiques i jurídiques van ser molt diverses. El consistori barceloní, en conèixer la notícia, va aixecar la sessió plenària en curs. Algunes institucions oficials, com el mateix ajuntament, la Diputació de Barcelona o la universitat van hissar a mitja asta la bandera espanyola. Alguns agents de la societat civil van exhibir la bandera catalana. Aquest és el cas, per exemple, de *La Veu de Catalunya*, amb seu social a la Rambla de les Flors, en el pas de la comitiva. Des de la primera nit després de la mort i durant el dia següent, mentre el cadàver encara va romandre a Vil·la Joana, va iniciar-se un pelegrinatge: alguns ciutadans –entre els quals Josep Roca-ro, Pablo Picasso i altres companys– van pujar expressament amb la intenció, acomplerta o no, de contemplar-lo. Els diaris van emplenar-se d'esqueles, necrològiques i escrits d'homenatge. Nombrosos centres d'ensenyament, entre els quals la universitat, van suspendre les seves activitats. La majoria de periòdics barcelonins va col·locar domassos negres als balcons, una pràctica que també van observar algunes entitats i particulars. Algunes associacions van suspendre les activitats que tenien programades i van convocar reunions extraordinàries de junta per decidir com havien d'exterioritzar el condol i tributar els corresponents honors al difunt. La societat coral Catalunya Nova, per exemple, va suspendre els seus assajos, va endolar els balcons de la seva seu social, va enviar una corona de flors naturals i va decidir assistir a l'enterrament corporativament (*El Noticiero Universal*, 11-6-1902, nit). La Reial Acadèmia de Bones Lletres, de la qual el difunt era membre, va acordar col·locar un crespó negre a la seva cadira, celebrar un ofici religiós amb assistència dels acadèmics, no cobrir la vacant fins passat el novenari, dedicar-li una sessió necrològica i col·locar un bust del poeta al saló de sessions (*La Vanguardia*, 13-6-1902). Desenes d'institucions, entitats i personalitats van adreçar els seus missatges de condol a la família, la premsa o als alcaldes de Barcelona o Sarrià a través de telegrams, trucades telefòniques i cartes. El sentiment s'havia d'exterioritzar públicament d'una manera ostensible.

Al Saló de Cent, el consistori barceloní hi va disposar dues taules amb plec de paper en els quals milers de ciutadans de pas per la capella ardent hi van deixar estampada la seva signatura o, menys habitualment, una petita dedicatòria o escrit de record. En aquell mateix espai l'Orfeó Català va cantar absoltes a la capella ardent, el dia 12 al vespre, en un acte solemne. En el recorregut del seguici fúnebre es van endolar els fanals, els negocis van tancar les seves portes al pas de la comitiva i es va suspendre el servei de

tramvia en el tram afectat per la manifestació. Prop d'un centenar d'institucions, entitats civils, periòdics i, en menor mesura, persones particulars van dedicar corones fúnebres al difunt, les quals van ser conduïdes cerimonialment. I, en una escena prou plàstica i entranyable que va causar «viví-sima emoción en [los] espectadores» (*La Vanguardia*, 14-6-1902), les venedores de flors de la Rambla van llançar roses i clavells al pas del cotxe fúnebre. Prèviament, segons la crònica d'*El Noticiero Universal* (13-6-1902, nit), a la sortida del seguici de les cases consistorials, en l'inici del recorregut, s'hi va produir un «movimiento de curiosa expectación y ansiedad indomable. Todos hubieran deseado poder acercarse al cadáver, verle, contemplarle, tocarle y aún conducirlo en hombros». Amb tot, malgrat no van mancar algunes corredisses i ensurts en el transcurs del pas, la nota dominant en el recorregut del seguici hauria estat la «quietud» i el «silenci». El mateix diari destacava que «entre aquella apiñada multitud inmensa se sentía un ambiente de tristeza jamás observado. En los rostros de todos había expresión de profunda pena; en sus palabras acentos de respeto y de enaltecimiento para el ilustre muerto». Gaziel (2014: 195) recordava com a única nota festiva algun comentari destinat a fer burla del ministre. Això, just abans de l'inici del seguici. Després, ni el pas del cotxe mortuori i tota la parafernàlia havien motivat exclamacions. Només un gran «silenci» i gestos severos de respecte: «al meu voltant, tot de gorres suades i barrets destenyits, de treballadors i menestrals, deixaren les testes descobertes». Riba (1953: 3), per la seva banda, aleshores un infant, parlaria d'una «sorda commoció». En els dies i setmanes següents, algunes publicacions van dedicar números extraordinaris al difunt, nombroses entitats van celebrar sessions necrològiques i, en diversos municipis, com Folgueroles, el poble natal del poeta, hi van tenir lloc funerals.

■ 2.2 Un esdeveniment mediàtic i memorable

El funeral de Verdaguer va ser un acte essencialment efímer. Les vivències directes i les impressions commovedores que van experimentar les persones que integraven la multitud i que van presenciar i participar del drama col·lectiu conformen una dimensió tan rellevant del fenomen com difícilment transmissible. Amb tot això, també és cert que va ser un esdeveniment mediàtic, no només perquè els mitjans de comunicació hi van prestar una gran atenció, sinó perquè aquests van ser un agent clau en la (re)producció d'aquella manifestació extraordinària. En aquest sentit, resulta força

revelador el testimoni memorial de Josep M. de Sagarra (1968: 64–72). En coincidència amb Gaziel, reporta la «multitud calmosa» i emfatitza la càrrega emocional de l'esdeveniment: refereix les seves «ganes de plorar» i afirma que l'enterrament va constituir «un dels moments d'efusió col·lectiva més forta i sincera que hagi viscut el nostre país». Resulta especialment interessant el contrast que estableix tot seguit entre l'experiència viscuda i la percepció que se'n podia obtenir per mediació de la premsa:

Després, en les fotografies dels diaris, vaig veure més precís i més clar aquell enterrament que jo havia presenciat. És a dir, la visió gràfica i poc imaginativa de la premsa obeïa la magra realitat, i en la meua visió [...] tot pertanyia més aviat al clima delirant que produeixen només la poesia i el somni.

Sagarra continua rememorant com en els dies següents a l'enterrament va captar poderosament la seva atenció el número extraordinari que el *Cu-cut!* (19-6-1902) —el seu «evangeli polític i social», diu—, va dedicar a la memòria del poeta i com, anys més tard, sense necessitat de consultar-lo, encara era capaç d'evocar-ne amb precisió els continguts. De fet, quan anys després de l'enterrament elabora el text que estem resseguint, sembla més capaç de referir amb precisió la matèria del setmanari, que no pas el propi esdeveniment, per tal com l'èmfasi que l'escriptor posa en la «pluja torrencial» d'aquell dia i en el protagonisme que atribueix als paraigües, fa pensar que el seu record no era del tot precís.

Els mitjans van (re)produir l'esdeveniment per a aquells que l'havien experimentat presencialment en alguna mesura i també per als que no, van fer reverberar el succés en l'espai i el temps, i van traslladar al domini públic aspectes que, d'entrada, pertanyerien a l'àmbit privat i a la més estricta intimitat i que altrament només hauria conegut un grup molt reduït de persones des de la immediatesa: l'agonia del difunt, les seves darreres paraules, les persones que van presenciar el moment exacte del traspàs o bé quin era l'aspecte precís de la cambra mortuòria i quin tractament havia rebut inicialment el cadàver. Que aquests fets esdevinguessin públics va deure's en bona mesura a l'acció de mitja dotzena de periodistes vinculats a *El Noticiero Universal*, *La Vanguardia*, *El Liberal*, *La Publicidad*, *La Veu de Catalunya* i *La Renaixensa*, que van pujar expressament a Vallvidrera la primera nit per cobrir la notícia. Aquests mateixos professionals van denunciar l'abandonament o solitud del cadàver en aquelles primeres hores i van tenir interès en fer saber que havien establert un torn de vetlles fins a la

matinada.³ En aquest marc d'apreciacions, també resulta remarcable l'adopció de la primera persona en les cròniques no signades (però atribuïbles a Juan González Forte) d'*El Noticiero Universal* en els números del dia 11 de juny i la reivindicació de l'exercici professional de periodista que hi trobem: «los que tanto por devoción a la memoria del poeta como por cumplir con los deberes de información para con el público, acudimos anoche al sitio donde ha expirado Verdaguer, sufrimos verdaderas penalidades, llenándonos de fango, que era imposible evitar a causa de la obscuridad de la noche».

La premsa va destinar una atenció extraordinària al decés de Verdaguer i el seu enterrament. Els principals periòdics de Barcelona van dedicar durant dies gran espai a recollir les reaccions davant la mort del poeta i una infinitud de mostres de condol, a publicar múltiples col·laboracions dedicades a tributar-li un homenatge i a glossar la seva vida, obra i significació, a reportar com s'havia esdevingut el traspàs, quin tractament va rebre el cadàver, com s'organitzaven les cerimònies fúnebres o quina era la resposta institucional i ciutadana. Aquest enorme ressò mediàtic, com ja havia ocorregut en el cas d'altres escriptors com Quintana i Zorrilla que han estat estudiats (Sánchez, 2011 i 2015), havia començat amb el precedent de la seva malaltia i convalescència. La premsa va jugar un paper clau en crear un clima de preocupació per la salut del poeta i en convertir la seva malaltia i traspàs en un esdeveniment social de gran importància. Així mateix, davant la desaparició del poeta, els mitjans de comunicació social van contribuir a estendre la sensació de pèrdua i d'orfenesa col·lectiva. Semblantment, com també s'ha observat per a altres casos (Leeuw, 2023: 292–298), van ser un vehicle decisiu en la transferència del dol privat i familiar a l'àmbit públic, en la socialització dels sentiments i en l'activació d'una comunitat imaginada dolorosa. Sense anar més lluny, l'alcalde de Barcelona, Joan Amat, va felicitar públicament *El Noticiero Universal* (14-6-1902, nit) «por la manera y la forma como ha sabido reflejar las palpitaciones de la opinión pública en loor del muerto ilustre».

Quan Sagarra (1968: 66–67) va recordar el funeral de Verdaguer, al qual va assistir essent un infant de vuit anys, va afirmar que havia sentit dir que l'«enterrament es preparava com un espectacle grandios» i no volia deixar de ser-hi present. Sagarra, semblantment a Gaziel (2014: 198), no

3 La visió oferta pels periodistes contrasta amb el testimoni que ofereix Rocarol (1999: 22–23).

troba paral·lelismes entre aquella manifestació i d'altres expressions multitudinàries conegudes a la ciutat, com la processó de Corpus. El funeral de Verdaguer és registrat en l'àmbit de l'insòlit. En la construcció d'un marc de percepció i un horitzó d'expectatives segons el qual els coetanis assistien a uns fets extraordinaris, memorables, hi va contribuir decisivament la premsa. *El Diluvio*, per exemple, va insistir entre els dies 11 i 13 de juny que l'enterrament i la reacció de la ciutadania deixarien un «recuerdo imborrable». Conseqüentment, en un joc de retroalimentació amb el públic, la major part dels periòdics barcelonins van dedicar esforços notoris i desusats a cobrir la notícia amb tot luxe de detalls. Per donar cobertura a l'esdeveniment, una part rellevant dels diaris i setmanaris editats a Barcelona van recórrer de manera extraordinària a les il·lustracions i les fotografies, fins i tot aquelles publicacions que només rarament utilitzaven aquest recurs. Entre els motius més destacats hi trobem els retrats en vida i pòstums de Verdaguer, captures d'instants i emplaçaments diversos corresponents a les cerimònies fúnebres, especialment de la processó de l'enterrament, així com imatges d'indrets rellevants en la trajectòria vital del poeta. En aquest darrer cas, destaca molt particularment el protagonisme que prenen la casa de naixença o infantesa del poeta, a Folgueroles, i la mortuòria, a Vallvidrera [imatge 4]. L'atenció visual i també textual que es dedica a aquests llocs i, en ocasions, també a alguns espais més concrets, com la cambra mortuòria, va contribuir a l'emblematicització d'aquests espais i a la configuració d'una geografia de la memòria verdagueriana (d'un repertori de «locs de memòria», per dir-ho com Nora, 1997), que no s'ha de considerar aliena a posteriors processos de patrimonialització.

En certa mesura fins sembla que la premsa sigui conscient aleshores que és un potencial dipòsit de memòria que ha d'enregistrar-ho tot amb avidesa i gran detallisme abans no desaparegui irremediablement. En qualsevol cas, ho va acabar essent. Sagarra (1968: 64–72) mateix, adduint en certa mesura al caràcter defectuós del seu testimoniatge, remetia als diaris del moment i a la biografia (no exempta de cert valor testimonial) de Serra i Boldú. Fins és probable que l'excel·lent descripció del funeral que va fer-ne Gaziel a les seves memòries i que és presentada com un record personal i directe de l'esdeveniment, es recolzés parcialment en la informació detallada oferta per la premsa, aleshores revisitada com a document històric. En qualsevol cas, en el moment dels fets, la voluntat d'immortalitzar-ne certs aspectes i de perpetuar-ne la memòria per a la posteritat hi és molt present, i es va substanciar en pràctiques i suports distints, a més de l'escriptura periodística, la fotografia o la il·lustració, expressions que en

alguna mesura ja hem mencionat. En el darrer cas, són diversos els artistes que van visitar Vil·la Joana, com Miguel Utrillo, Ramon Casas i Ernest Soler de las Casas, essent coneguts els dibuixos dels dos darrers al llit de mort i el fet que van vetllar el cadàver la primera nit. Laureà Barrau també va prendre apunts al natural (Fontbona, 2002: 146). La premsa del moment n'esmenta d'altres. *La Publicidad* (12-6-1902, matí), per exemple, va recollir l'arribada a Vil·la Joana de «muchos» «fotógrafos y otros artistas» amb la voluntat de «perpetuar la imatge» del poeta difunt. Un d'ells va ser l'escultor Eusebi Arnau (sembla que acompanyat d'Enric Monserdà), que va intentar infructuosament obtenir-ne la màscara mortuòria. Qui la va extreure finalment va ser el modelador Ramon Ghiloni (*La Veu de Catalunya*, 12-6-1902, matí).

A part de la proliferació de fotografies i d'algunes il·lustracions, i de les descripcions periodístiques, de l'acte d'enterrament també en va fer assumpte Juli Borrell, que va pintar una escena del comiat del dol a la Porta de la Pau. L'esdeveniment també va ser objecte d'un reportatge cinematogràfic de Joan Martí (González, 2001: 53). Per la seva banda, moltes persones van voler obtenir algun objecte de record i aquells dies es van vendre «con profusión extraordinaria retratos de Verdaguer de todos los tamaños y hechos por todos los procedimientos» (*El Noticiero Universal*, 13-6-1902, nit). Sense anar més lluny, la creació de la Sala Verdaguer al Museu d'Art Decoratiu i Arqueològic el juny de 1903 va ser una concreció de la voluntat de fer memòria no només de la figura de Verdaguer, sinó específicament també del seu acte d'enterrament i de les mostres de dol que havia generat. De fet, responia a una idea plantejada per *La Publicidad* l'endemà mateix de l'enterrament, que l'alcalde Amat va avalar, i que va motivar la recollida, la conservació i l'exposició, entre altres objectes, de les llaçades de les corones fúnebres, dels plec de signatures de condol i una col·lecció de periòdics que s'havien ocupat de la seva figura (Cao Costoya, 2022: 161–164).

L'enterrament de Verdaguer va deixar una empremta perdurable a la memòria. El testimoni directe que de l'enterrament en van deixar diverses personalitats, escriptors, artistes, periodistes i polítics, és una bona mostra d'aquesta impressió duradora i, al mateix temps, un dels vehicles a través dels quals s'ha reproduït fins avui. Ja han estat esmentades aquí les memòries de Cambó, Gaziel, Riba, Sagarra o Rocarol. També s'hi van referir Amadeu Hurtado (1969: 74–75) i el comte de Romanones (1999: 162–163). Una altra evidència de la perdurabilitat de l'enterrament de Verdaguer com a referent de memòria la tenim en el fet que, anys més endavant, davant el traspàs d'alguna gran figura de la cultura i la política catalanes,

eventualment la premsa va remetre a la gran manifestació de dol de 1902. Amb motiu del traspàs d'una figura literària clau com és Àngel Guimerà (Cattini, 2019), les associacions amb Verdaguer (no pas amb l'enterrament) hi són reiterades. En la mort de l'arquitecte Antoni Gaudí (Puigvert / Coromina, en curs de publicació), el 1926, *La Ven de Catalunya* (10-6-1926, vespre; 12-6-1926, vespre) no va deixar de fer notar la coincidència que ambdós havien traspassat el 10 de juny i, en l'enterrament, van tenir interès en associar la «immensa gernació aplegada» a la de «moments luctuosos semblants», quan la «pàtria plorava la pèrdua d'homes eminents com el doctor Robert, mossèn Cinto Verdaguer, Enric Prat de la Riba i Àngel Guimerà». Aquesta filiació dolorosa permetia reafirmar un panteó simbòlic de les grans efigies patriòtiques contemporànies, dificultar l'apropiació disputada d'alguna d'aquestes figures des d'altres espais polítics i ideològics, i donar continuïtat temporal a la «comunitat imaginada» (Anderson, 2005). El mateix diari (12-10-1928, matí), dos anys més tard, el 1928, va donar continuïtat a la sèrie, afegint-hi l'aleshores recentment traspassat Ignasi Iglésias i el seu enterrament, que va convertir-se en una altra de les «grans manifestacions cíviques» des que havia començat el nou segle. Ja a la Segona República, amb la mort de Francesc Macià el 1933, Antoni Rovira i Virgili reinvojava la processó i afegia algunes personalitats antigues que també havien motivat «grans i commovedores manifestacions luctuoses» (*La Humanitat*, 28-12-1933). Eren fites rellevants d'una «continuïtat sentimental», per dir-ho segons l'expressió utilitzada llavors mateix per *La Esquella de la Torratxa* (29-12-1933) o «morts transcendents», segons la fórmula de Sagarra, que va situar en aquell repertori seriat de referents mobilitzadors del catalanisme a Robert, Verdaguer (en una posició destacada), Maragall, Prat, Guimerà i el mateix Macià (*Mirador*, 28-12-1933).

■ 3 La política en la mort, l'enterrament i l'inici de la vida pòstuma del poeta

■ 3.1 El teló de fons més immediat

La conjunció d'elements que conformen el marc polític i social general en el qual es produeix el decés i l'enterrament de Verdaguer és una realitat que no podem obviar. Tot just el mes abans de la mort del poeta havia començat el regnat personal d'Alfons XIII, el qual va confirmar el govern liberal presidit per Sagasta, en un context en el qual els reajustaments i les crisis

ministerials eren constants (inestabilitat governamental). Tres qüestions candents marcaven en bona mesura la vida política d'Espanya després de la desfeta colonial: la pugna entre clericalisme i anticlericalisme, l'alta conflictivitat social i laboral, i la disputa entre projectes de nacionalització alternatius. Eren qüestions que no es donaven exclusivament a Catalunya, però en aquesta regió i, especialment, a Barcelona i el seu entorn, hi convergien amb especial intensitat (Casassas, 1995).

El gener de 1902 va prendre possessió el nou consistori barceloní, després que en les eleccions del proppassat novembre s'imposessin abassegadorament els catalanistes de la Lliga Regionalista i els republicans liderats per Lerroux, forces competitives que mantenien una destacada pugna per l'hegemonia. Una de les decisions polèmiques del govern de la ciutat va ser l'acord per majoria de no celebrar la jura del monarca. El febrer, després de nombroses vagues en què va destacar la iniciativa dels treballadors del sector del metall, la ciutat va quedar parализada per una vaga general amb algunes connotacions revolucionàries. La mobilització i els enfrontaments van ser considerables, amb el resultat de nombrosos morts, ferits i empresonats. En va seguir la repressió i la desarticulació parcial de l'obrerisme. La militarització de l'ordre públic, la suspensió de les garanties constitucionals i la llei marcial es van mantenir fins a la tardor. Al maig, l'indult general concedit pel monarca a l'inici del seu regnat personal va comprendre les causes catalanistes i va permetre l'alliberament d'Enric Prat de la Riba, i, més endavant, també dels joves detinguts en la inauguració frustrada dels Jocs Florals d'aquell any a Barcelona (*Almanaque del Diario de Barcelona*, 1903).

■ 3.2 Un funeral polític, malgrat tot

En definitiva, el mes de juny, quan es produeix la mort de Verdaguer, les expressions col·lectives estaven severament constretes per la manca de drets i llibertats i, doncs, fortament condicionades per l'Estat; l'amenaça de la protesta antirègim i el fantasma de la multitud contestatària eren molt presents, com també ho era l'ombra de la violència anticlerical. De fet, en el context referit, la concentració massiva de la població al centre de la ciutat prenia per si mateixa una inequívoca dimensió política. L'ocupació de l'espai públic podia projectar-se i llegir-se com un acte d'apoderament i d'afirmació de la multitud com a subjecte polític. Sigui com sigui, el governador civil havia manifestat a les autoritats municipals que l'enterrament

havia de ser una «manifestació de dol» (*El Noticiero Universal*, 11-6-1902, matí) i l'Ajuntament de Barcelona, responsable de la cerimònia d'enterrament, va prendre mesures per intentar evitar que aquesta es convertís en vehicle i escenari de confrontació política explícita. En aquest sentit, la comissió municipal encarregada específicament de tributar els honors liminars al poeta va acordar no admetre banderes, estendards o altres insígnies anàlogues a la capella ardent. L'únic símbol exhibit va ser una monumental creu cristiana. En el mateix sentit, la majordomia municipal va fer arribar a la premsa una nota amb prevencions generals de cara a l'acte d'enterrament i establí que «el entierro ha de resultar manifestación de duelo, no exhibición callejera de vanidades» (*La Vanguardia*, 13-6-1902). Les corporacions i entitats que ho volguessin podien deixar els seus estendards o banderes a les cases consistorials, a la galeria gòtica.

Si hem de jutjar-ho per les cròniques periodístiques, efectivament l'enterrament va ser sobretot una immensa manifestació de dol. Això no treu que algunes persones i entitats no trobessin la manera de vehicular l'afirmació de les seves identitats i ideals. *La Ven de Catalunya* (14-6-1902, matí) va fer notar que, si bé les entitats catalanistes no havien pogut exhibir les senyeres com era habitual en els actes corporatius, «tots els seus individus portaven en el trau de la levita de l'americana llassos, escuts o altres insígnies catalanas». En aquest sentit, tampoc es anodí que una part molt remarcable de les cintes de les corones fúnebres exhibissin la senyera. Les prevencions adoptades per evitar la politització ostensible de l'acte no van evitar que el ministre Romanones (1999: 163) s'endugués de la seva assistència a l'enterrament una impressió força inequívoca: «percibí a mi paso frases y actitudes reveladoras del ambiente hostil para cuanto representaba el Poder central».

Difícilment podria explicar-se la participació massiva al funeral sense el valor emblemàtic que Verdaguer detenia pel fet d'ésser considerat el poeta nacional català per antonomàsia i el geni que encarnava el renaixement de la llengua literària: era «el evangelista de la lengua catalana como instrumento literario», per dir-ho com Jaume Brossa (*La Revista Blanca*, 1-7-1902). En un context on altres formes de canalització de la voluntat política estaven obturades, el catalanisme polític va trobar en l'espai dramàtic del funeral un indret on manifestar-se, encara que no pogués fer-ho de manera estentòria. És obvi, però, que la seva figura interpel·lava a molts altres sectors que no necessàriament participaven d'aquestes coordinades ideològiques. El seu valor era massa elevat perquè els diversos agents socials, polítics i institucionals no busquessin adherir-se a l'acte, projectar-

se a través del símbol i apropiar-se'n preferentment com a estratègia de legitimitació. Especialment des del «cas Verdaguer», la seva figura era controvertida. Aquesta «transgressió» es va convertir en l'esperó per a una apropiació plural i disputada que també va tenir el seu reflex en els seus darrers dies, en el traspàs i en la vida pòstuma.

Gaziel (2014: 198–201) considerava, en les seves memòries, que només una minoria dels assistents a l'enterrament havien llegit Verdaguer i el que els havia mogut a ser-hi presents no era la seva dimensió com a autor o el valor literari de la seva obra, per tal com es tractava d'una «admiració ignorant i cega». La força que havia impel·lit la majoria a acudir-hi era el fet que hagués estat «combatut pels grans d'aquest món», el seu «exemple de rebel·lia coratjosa», en el qual s'emmirallava una part de la multitud humil i anònima, de la «gentada obscura». A l'enterrament, algunes persones «modestes» el qualificaven de «sant». Havia esdevingut una «figura mitològica», «llegendària» (Gaziel, 2014: 190, 200–201). Les apreciacions de Cambó (1981: 85–86) i Hurtado (1969: 74–75) són, en aquest aspecte concret, força coincidents amb les de Gaziel. El primer, tot i que interessat en netejar la reputació d'aquells que n'havien estat els presumptes perseguidors, va apreciar que el seguiment angoixós de la seva malaltia era degut al fet que la «massa veia en ell no sols el gran poeta sinó el perseguit dels poderosos»; el segon, en comparació amb l'enterrament de Robert, hi detectava una clara divergència: mentre que el d'aquest havia estat una «ostentació de tota la força política del catalanisme però amb el retraïment recelós de les masses populars», el de Verdaguer havia mobilitzat «tota la gentada dels medis populars adversaris, atreta pel ressò d'aquella llegenda dramàtica». Ho va observar també lúcidament i crítica Brossa des de *La Revista Blanca* (1-7-1902). Existia un Verdaguer que era fruit de la «fantasia popular». Era aquest el que havia estat «canonitzat» pel poble de Barcelona, que veia en la llegenda protagonitzada pel sacerdot «una forma de satisfacer su instintiva protesta contra la fatal desigualdad social». En aquesta línia, força anys més tard, amb la mort de Francesc Macià, Ventura Gassol establiria un paral·lel entre el president recentment traspassat i Verdaguer: «l'un era capellà, l'altre laic, i el poble no ho distingia; tots dos eren bons i tots dos estimaven el poble»; ambdós havien estat perseguits i estimats per la multitud, que els retornava el seu amor en una relació de reciprocitat (*La Rambla*, 30-12-1933).

En un altre ordre, llegim en Gaziel que l'enterrament havia significat una certa treva en les pugnes per l'apropriació controvertida de Verdaguer i en les lluites que aquesta tensió discursiva i simbòlica vehiculava. El capte-

niment de la premsa en els escassos dies que transcorren entre la mort i l'enterrament, moderant els seus antagonismes, permet corroborar-ho. En les seves memòries el periodista constata que en l'amplíssim seguici s'hi barrejaven «monàrquics i republicans, dretes i esquerres, creients i anticlericals, catalans i gent d'altres terres hispàniques» i asseria que en la gernació hi era tothom, «fins els enemistats a mort» (2014: 197–198). També Hurtado (1969: 74–75) destaca aquesta «confusió» de les «representacions catalanistes» amb les «masses populars». A grans trets, aquesta idea segons la qual l'enterrament de Verdager va propiciar una mena de fusió i unanimitat inhabituals, també és present en les cròniques periodístiques del moment.

Les capçaleres coincideixen en indicar (i les fotografies conservades ho corroboren) que el públic que va vetllar el cadàver a la capella ardent i que va assistir a la processó era divers pel que fa a l'edat, el gènere i la classe social, essent aquest darrer aspecte, amb diferència, l'observat de forma més reiterada. Pel que fa al seguici fúnebre, es va destacar que en la seva composició hi fessin cap persones de tots els matisos polítics. Segons *El Noticiero Universal* (13-6-1902, nit), la multitud assistent formava una «apiñada y heterogénea masa, dominada por un solo sentimiento: el de la muerte de Verdager». Aquest mateix diari i *La Vanguardia*, en sintonia amb l'alcalde de la ciutat, van observar amb satisfacció que la multitud havia donat bon exemple de civisme, no donant lloc a incidents rellevants i mostrant «quietud respetuosa», «orden silencioso». «[...] El público [...] se ha mostrado sensato en grado sumo, supo contener los impulsos [...] y permanecer dentro de la más correcta actitud». Tot un reforç positiu a les bones formes i el sentit d'autocontrol que s'aspirava infondre a la massa.

■ 3.3 Algunes notes discordants en l'enterrament

Malgrat la treva relativa d'aquells dies i la voluntat de projectar mediàticament una imatge de cohesió, la premsa no va deixar de reportar i protagonitzar algunes controvèrsies motivades políticament. És el cas de la polèmica que va envoltar l'acte final del comiat del poeta al cementiri. Les darreres paraules, un cop acabat l'acte d'inhumació, van correspondre al tinent d'alcalde Manuel Fabra Ledesma. Els seus mots van ser en castellà, rutinaris i intranscendents, la qual cosa va generar murmuris i comentaris de queixa en part dels assistents, que esperaven una altra mena de colofó a aquell acte grandios. Segons *La Ven de Catalunya* (14-6-1902, matí, vespre),

que va qualificar de «mesquí» aquell epíleg final, alguns correligionaris van quedar francament contrariats «per no haver-se pogut despedir al cantor de las glorias de Catalunya en la nostra llengua». Va ser el diputat catalanista Albert Rusiñol –un dels oradors davant la tomba de Robert tot just dos mesos abans– qui va procurar satisfer-los amb un breu parlament a la sortida del cementiri (Cao Costoya, 2022: 158).⁴

Una altra nota discordant la tenim en les esqueles. Primer, perquè la comissió municipal que, juntament amb l'alcalde, va encarregar-se dels detalls de l'enterrament, va acordar enviar les esqueles mortuòries als diaris en català o castellà, en funció de la llengua en què es publicava cada periòdic. El regidor regionalista Cambó hauria estat l'únic que va defensar el criteri d'enviar-les únicament en català, fonamentant la seva posició, compartida lògicament per *La Veu de Catalunya* (12-6-1902, matí), que Verdaguer era «per demunt de tot, el gran restaurador de la llengua catalana, en la que sempre parlà y escrigué, y a la que tingué un culte fervorós tota sa vida». La segona controvèrsia relacionada amb les esqueles va produir-se alguns mesos més tard, quan el municipi va demanar les factures de les que havia demanat de publicar. Alguns diaris van renunciar a cobrar-ne l'import, mentre que d'altres van pretendre fer-ho, essent especialment elevada la factura presentada per *La Veu de Catalunya*. Capçaleres com *La Publicidad* (18-10-1902, matí) i *El Diluvio* (20-3-1903, matí), que havien renunciat al pagament, van aprofitar per carregar contra el portaveu catalanista, titllat, en definitiva, de miserable. *La Esquilla de la Torratxa* (30-10-1902) no va deixar de fer-ne sàtira.

També resulta interessant fixar-se en la cobertura mediàtica que va rebre la breu estada del comte de Romanones. La seva arribada va motivar una atenció escassa per part dels portaveus catalanistes i republicans. Per contra, va ser àmpliament reportada per diaris com *El Noticiero Universal* (13-6-1902, nit) i *La Vanguardia* (14-6-1902), que hi van dedicar un espai ampli i van explicar minuciosament la seva rebuda a l'estació per una nodrida representació d'autoritats i l'activitat frenètica que va mantenir en les hores escasses del dia 13 de juny que va romandre a la ciutat. Resulta evident la voluntat d'aquests mitjans de subratllar la bona acollida que havia tingut l'hoste a la capital catalana. Com hem vist, Romanones va

4 Segons *El Noticiero Universal* (14-6-1902, matí), les paraules van ser: «En nombre del Ayuntamiento, doy las más expresivas gracias a todos los que han asistido al entierro del gran poeta Verdaguer».

¡CU-CUT!

419

que, francament, un senyor ab aquella fatxa, desdeya de la pèritat del acte y feya escapar el riure a tothom.

El ministre va passar per Barcelona com un correcamàs. Arriba a mitg matí, fa quatre visites de compromís, enmatlleja una levita perquè ab las presses va descuidarse la seva a Madrid, va al enterro y al ser a la Porta de la Pau desapareix de sopte, com de sopte havia arribat, y cap a caseta un litre cop a explicar a n'en Sagasta que tornava bo.

Tots, tots tenen més sort que en Dato, y aixó que l'exministre de la Governació comparat ab en Romanones es un Adonis; però ¡hay infelía del que nace hermoso! En aquella trista ocasió no li va valguer la hermosura, per no haver-se sapigut escudar, com el ministre d'Instrucció, en la impunitat d'un acte luctuós com el que aclaparava a Barcelona.

Per aixó es que el comte's va donar bona pressa a posarse en camí quan el mort encara no era enterrat. ¡Adiós, héroe!

Y segueix descapdellantse la pel·lícula cinematográfica de ministres y exministres que venen y sen van com si juguessin a arriscats.

Primer l'Uztaiz, després en Romanones, a seguit en Canalejas, després en Suárez Inclán... ¡Eche usted mierlo!

La Odisea den Canalejas a Barcelona va sortir un poquito desigual y'ls organiadors de la mateixa

EL MINISTRE RELÁMPAGO

—Miri qu'encare ha de pendre'l café.
—Espérat que vaig al enterro y torno.

varen quedar-se ab un pam de nas y ab uns quants duros menos a la butxaca que deurán posar en compte al ex-joven ex-ministro en la factura que li portin, de gastos previstos y no aprovechados.

De totas maneres no li dolgui al apóstol de la nova fornada que las canyas se li hagin tornat llansas o sabres de guardia civil, perquè per mica de sentit comú que li quedi, al veure quins eran els que l'aplaudien, no haurá pogut menos que recordar aquells versos de la falla:

Mas ya que el cerdo me alaba muy mal debo de bailar.

En fi, que en Canalejas, veient que no estava la Magdalena para tafetanes y que Barcelona no es Valencia y que aquí hi hauria trobat el Waterloo de la seva campanya, sen va anar diumenge mateix ab la democracia d'otra parte per més que hagués assegurat y tornat a assegurar abans quan se li recordava l'estat excepcional de Barcelona, que el iba a donde estaba el peligro.

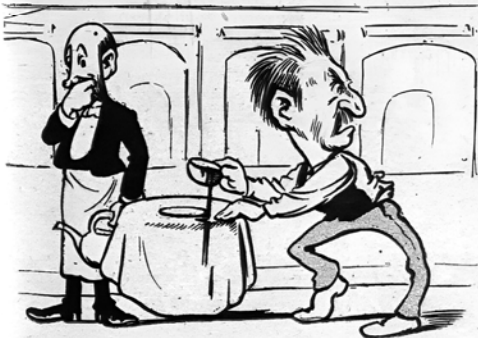
En fi, no'ns hi aboném més perquè ja es fora y d'enemigo que huye puente de plata.

LLIXIU

DIÁLECH

—Se'l saluda, don Francisco.
—Que Deu lo quart, senyor Comas.
—¿Qué diu de bo?
—Ja ho pot veure, lo que es avny poca cosa.
—¿Qué me'n dia d'aquet fandango?
—¿Qué'n pensa d'aquestas bromas que dia per altre ens jugan aquets que venen de fora?

EL MINISTRE RELÁMPAGO

—Encara es calent.
—De més bona gana'm pendria una tassa de tila.

Imatge 5. El comte Romanones, objecte de sàtira a el ¡Cu-cut! (26-6-1902), Arxiu de Revistes Catalanes Antiques, Biblioteca de Catalunya

formar part de la presidència del dol oficial del seguici fúnebre. La decisió de ser present a l'enterrament l'havia pres per iniciativa pròpia, per bé que va consultar la decisió amb Sagasta abans d'emprendre el viatge. L'episodi sembla evidenciar la manca d'ambició per part del govern central per convertir la mort del poeta en un afer d'estat i d'estimular decisivament l'apropiació en clau nacional espanyola de la figura del poeta. Tal com va recollir la premsa i ell mateix va deixar escrit a les seves memòries, el ministre va viatjar amb urgència, sense temps per preparar adequadament l'equipatge. El fet que la seva indumentària no fos la més adequada per a l'enterrament va merèixer comentaris crítics de la premsa catalanista, que va jutjar la seva vestidura d'impròpia i negligent. També en van criticar la marxa precipitada de l'acte per anar a buscar el tren de tornada. El *¡Cu-Cu!* (26-6-1902) va dedicar unes il·lustracions satíriques al «ministre *relámpago*» i *La Veu de Catalunya* (15-6-1902, matí) va voler presentar la seva partida com una «falta de consideració manifesta al eximi poeta y al poble de Barcelona» [imatge 5].

■ 3.4 Construccions i apropiacions divergents d'un símbol

La premsa analitzada presenta matisos sensiblement diferents a l'hora de valorar què significaven Verdaguer, el seu traspass i comiat multitudinari. Per a *La Veu de Catalunya* (11-6-1902, matí) el poeta i l'obra estaven associats indistriablement al desvetllament de l'autoconsciència dels catalans i la seva supervivència com a poble. Catalunya i els catalans són concebuts i projectats com la referència col·lectiva indispensable, com els subjectes titulars i els administradors principals del capital simbòlic verdaguerià. El seu enterrament és presentat com la «despedida apoteòsica que'l poble català ha fet al gran poeta nacional» (14-6-1902, matí). Des del mateix moment de la seva mort, des de l'òrbita del catalanisme lligaire es va vincular insistentment les figures del doctor Robert –prohom del catalanisme– i de Verdaguer: eren la sublimació dels mateixos ideals; l'un personificava el regionalisme polític i l'altre el literari (*La Veu de Catalunya*, 11-6-1902, matí; 16-5-1903, vespre). Aquesta pràctica associativa revela tant una percepció del catalanisme militant que els concebia part d'una mateixa realitat i projecte col·lectius, com una estratègia per la qual el poeta havia de quedar naturalment inscrit en les coordenades del nacionalisme català, en un context on la seva figura era disputada des d'altres espais ideològics.

Diversos fets van afavorir aquesta associació entre les dues personalitats: la relació d'amistat que havien mantingut, el fet que Robert morís immediatament després de visitar el poeta convalescent, l'escàs temps que va

separar ambdós decessos, així com que l'enterrament extraordinari del facultatiu i excalde esdevingués el referent més immediat a l'hora d'organitzar el de Verdaguer i mesurar-ne la magnitud i transcendència (essent la resposta popular, molt superior, en aquest darrer cas). El vincle entre ambdós no va propagar-se únicament a partir de les invocacions recurrents de la premsa catalanista (com en l'article «Mn. Verdaguer, patriota», de Manuel Folch i Torres a *La Veu de Catalunya*, 10-6-1902, vespre), sinó que també es va consolidar a través de la ritualitat. El gest ja registrat en l'enterrament de Verdaguer el 13 de juny, quan nombroses persones van aprofitar per visitar la tomba de Robert, es va repetir recurrentment després en la inhumació definitiva del poeta l'any següent, però també en els pelegrinatges recurrents dels catalanistes al sepulcre per l'aniversari de la mort i en la diada de Tots Sants (Cao Costoya, 2022: 158, 160–161). És ben comprensible, doncs, que quan *La Veu de Catalunya* va demanar als seus lectors com havia de ser el monument a Verdaguer que es pretenia erigir, hi hagués qui plantejés un memorial per glorificar conjuntament ambdues personalitats (17-7-1902, vespre). Tampoc resulta gens sorprenent que el lligaire Duran i Ventosa els proposés junts per a la Galeria de Catalans Il·lustres (Alsina et al., 2021; Cao Costoya, 2022: 171–174; 2023) o la més que probable representació del poeta en el monument a Robert de Llimona, un memorial amb forta significació nacionalista catalana (Izquierdo, 2002; Michonneau, 1999; Puigvert / Coromina, en curs de publicació).

Sense negligir en absolut la catalanitat de Verdaguer, altres periòdics barcelonins –i, per descomptat alguns dels publicats a Madrid i altres ciutats– denoten la voluntat de subratllar la dimensió espanyola del llegat i de la pèrdua. «Con Mosen Cinto desaparece el último gran poeta que en España había», no s'estava de dir Ezequiel Boixet a *La Vanguardia* (12-6-1902). Semblantment, per a *El Noticiero Universal* (11-6-1902, matí) Verdaguer era «una de las glorias más legítimas de Cataluña y España entera». La seva mort era un «golpe inmenso para las letras españolas» (10-6-1902, nit) i la seva desaparició afligia el conjunt dels espanyols. A *La Publicidad* (11-6-1902, matí) el traspàs era valorat com la «pérdida más sensible para Cataluña, para España entera, para todos los amantes de la virtud y del arte». Des de *La Campana de Gracia* (14-6-1902) s'afirmava que «per Mossén Cinto la grandesa de Catalunya y la grandesa d'Espanya estaven estretament unidas». No havia fomentat l'odi cap a altres regions de l'Estat, ni havia sostingut reivindicacions particularistes perniciosos. Consideraven remarcable que, havent treballat com ningú pel prestigi de les lletres catalanes, «no hagués figurat may en las filas políticas del catalanismo». En aquesta matei-

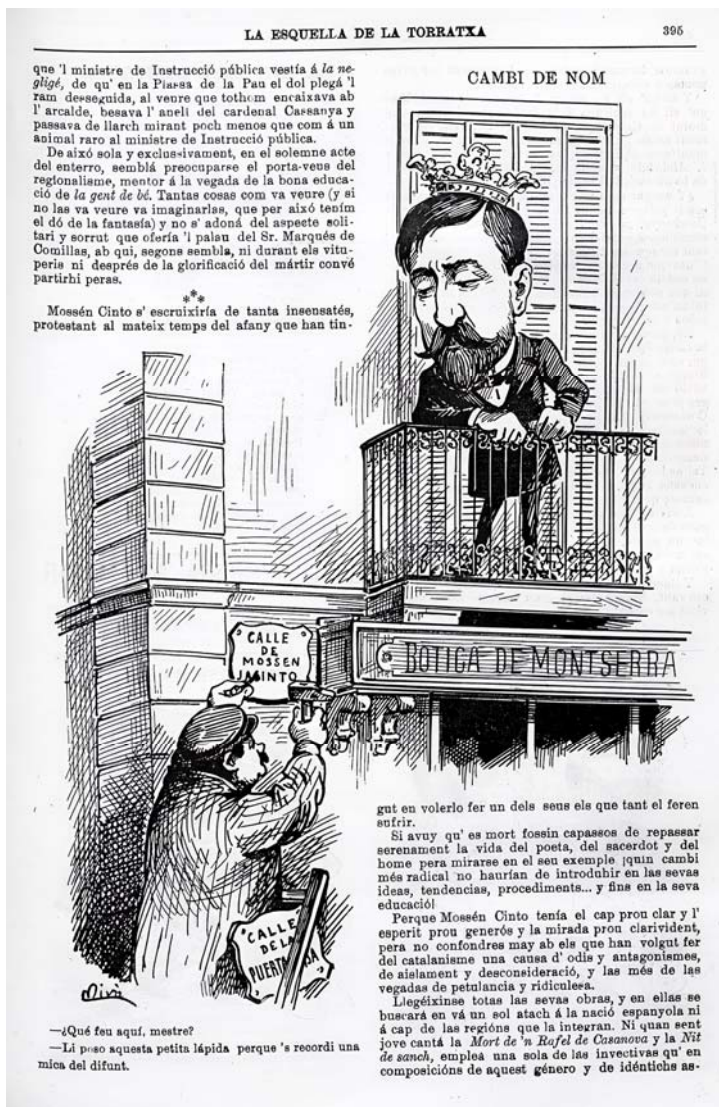
xa línia, resulta igualment significativa la voluntat manifesta d'*El Diluvio* (11-6-1902, matí) o de la mateixa *La Campana de Gracia* (21-6-1902) per desvincular explícitament Verdaguer del carlisme.

La premsa republicana barcelonina va combatre l'apropiació preferent que el catalanisme conservador pretenia fer del folguerolenc. Associava reiteradament *La Veu de Catalunya* amb figures poderoses com la del bisbe Josep Morgades o Antonio López, el marquès de Comillas, que, per a una part de la societat catalana, personificaven la proverbial persecució patida pel poeta. Els articles que sobre l'enterrament va publicar Josep Roca i Roca a *La Esquella de la Torratxa* i *La Campana de Gracia* els dia 20 i 21 de juny, respectivament, resulten molt il·lustratius de com el republicanisme barceloní procurava impugnar la legitimitat del regionalisme conservador per apropiarse de la figura de Verdaguer. Roca afirmava que en la seva persecució «ni una sola publicació regionalista o catalanista» el va defensar i que si els catalanistes havien anat a l'enterrament i ara en cantaven les glòries i virtuts era «per dissimular la guerra despiadada que li feren»; «perquè la corrent de l'opinió vindicadora 'ls arrastra» i pretenien aprofitar aquella força «en benefici de la seva causa política». Segons Roca, l'assistència massiva del poble a l'enterrament no s'explicava sense una simpatia i estimació que tenien origen en el seu martiri per part dels poderosos. La premsa republicana, *La Esquella de la Torratxa*, però també *La Publicidad*, per exemple en la caricatura d'Apel·les Mestres en el número de nit del 14 de juny, van utilitzar amb una certa recurrència aquesta noció de la figura sofrent de Verdaguer –transposició de l'àmbit religiós i categoria incorporada en un lloc central de la cultura política liberal i republicana, com han demostrat, entre altres, Sánchez (2018) o Delpu (2024)– com un mecanisme emocional mobilitzador que evocava el seu drama i pretenia curtcircuitar l'apropiació de la seva preciosa figura per part dels adversaris polítics, associats sistemàticament als perpetradors de la seva persecució. Del recurs a la «victimització» de Verdaguer i la insistència en el seu perfil sofrent, per cert, també en van participar els cercles intel·lectuals anarquitzants reunits a l'entorn de *La Revista Blanca* (1-7-1902), tal com en donen bona mostra els articles necrològics (l'excepció és Brossa) que hi van ser publicats amb motiu del seu traspàs (Pinyol i Quer, 2018).

En definitiva, com es deia obertament en un article d'*El Defensor de Granada* reproduït a *La Publicidad* (14-6-1902, tarda), estava en discussió qui tenia el dret de comptar-lo entre els seus. Els republicans denunciaven la instrumentalització monopolista i egoista que en volien fer els nacionalistes conservadors. Els acusaven d'empetitir-ne la figura i desvirtuar-ne el llegat,

i consideraven un escarni que fossin precisament ells els que se'l volguessin fer seu (a títol d'exemple, *El Diluvio*, 20-3-1903, matí). *La Publicidad* (que, recordem, el 1895 i 1897 havia acollit els escrits de Verdaguer «en defensa pròpia») afirmava explícitament que els que havien girat l'esquena a Verdaguer el 1895 no podien «erigir-se en guardadores de tan precioso tesoro» (20-6-1902, matí). El poeta havia mort, però el «drama Verdaguer» i els camps enfrontats que s'havien traçat aleshores continuaven ben vius, reverberant amb força. És en aquest marc que cal entendre les sèries d'articles publicades al mateix diari entre el novembre de 1902 i el febrer de l'any següent i que immediatament després van ser editades en el volum *Verdaguer vindicado*, atribuït a Ramon Turró (1903). Els escrits s'ocupaven dels darrers anys de vida i de la mort del poeta i eren un intent indissimulat de combatre el relat que Lluís Carles Viada i Antoni Busquets, particularment aquest darrer, havien difós en els textos introductoris de l'antologia poètica titulada *La mellor corona*, publicada l'octubre de 1902.

La tensió entre el catalanisme conservador i el republicanisme a propòsit de la figura de Verdaguer també la trobem amb motiu d'una proposta primerenca d'incloure'l al nomenclàtor de la ciutat de Barcelona. Tot i que finalment la iniciativa no es va materialitzar, les tensions que s'hi van evidenciar resulten prou il·lustratives. El 17 de juny, tot just quatre dies després de l'enterrament, alguns regidors republicans de la ciutat van presentar una proposició perquè el consistori acordés amb caràcter urgent canviar el nom del carrer de la Portaferriassa pel de poeta Mossèn Cinto i impulsés l'erecció d'un monument en una de les places públiques de la població (Arxiu Municipal de la Ciutat de Barcelona, Llibres d'Actes del Consell Pleneri, 1902, segon tom, Sessió 17 juny 1902). Josep Puig i Cadafalch, el regidor de la Lliga Regionalista, de seguida hi va presentar resistència argumentant el caràcter històric de la denominació i les dificultats i incomoditat que suposava rebatejar una via com aquella, mostrant-se partidari de dedicar al poeta un carrer a l'Eixample. *La Veu de Catalunya* (18-6-1902, vespre) jutjava que els republicans havien corregut a presentar la proposta per avançar-se als catalanistes i jutjava curiós que uns regidors que presentava com a cleròfobs i catalanòfobs presentessin una proposició encaminada a glorificar a «mossèn Cinto Verdaguer, capellà, poeta místich, y gran restaurador de la llengua catalana, en la que va escriure sempre». Asseguraven que la proposta no tenia altra finalitat que mortificar i provocar la irritació del marquès de Comillas (a ningú li passava per alt l'emplaçament del palau Moja a la cantonada d'aquell carrer amb la Rambla dels Estudis) i que, de

Imatge 6. Il·lustració satírica sobre l'eventual canvi de nom del carrer de la Portaferrissa. La il·lustració mostra el Palau Moja —a la cantonada amb La Rambla— amb el seu propietari, el marquès de Comillas. *La Esquella de la Torratxa* (20-6-1902), Arxiu de Revistes Catalanes Antigues, Biblioteca de Catalunya

fet, la voluntat dels republicans no era glorificar el poeta, sinó «ferlo servir d'arma de combat». Per contra, des de la premsa republicana, com ara *La Publicidad* (21-6-1902, matí), s'asseria que el poeta, en l'etapa final de la seva vida, havia confiat justament en persones properes a la seva òrbita i que els arguments de Puig i Cadafalch eren ridículs, inconseqüents amb el que havien practicat en altres ocasions, per exemple amb motiu del carrer cardenal Casañas, i que la veritable raó era que no volien incomodar el marquès, a qui presentaven sistemàticament com un dels responsables del martiri de Verdaguer [imatge 6]. Sigui com sigui, aquella iniciativa no va acabar tenint concreció i, en qualsevol cas, el catalanisme conservador va tendir a capitanejar les primeres iniciatives monumentalitzadores de la figura del poeta a l'espai públic barceloní (Cao Costoya, 2022).

■ 4 Per concloure

L'enterrament de Jacint Verdaguer va ser una manifestació de dol extraordinària. Entre els factors que li van conferir una singularitat difícilment comparable amb altres expressions precedents, hi trobem la resposta amplíssima de les plataformes de la societat civil (destacant la premsa i el teixit corporatiu i associatiu), així com, molt especialment, la colossal mobilització popular. Va ser un autèntic acte de masses, transversal socialment i política. El caràcter inèdit i impressionant d'aquella expressió va deixar marca en els coetanis i va ser incorporat com un referent en la memòria personal i cultural. Del caràcter nou del fenomen i de les dificultats dels coetanis per categoritzar-lo, en dona bona mostra el fragment prou conegut de les remembrances de Gaziel (2014: 198), quan va dir: «Allò no era Corpus, ni una manifestació política, ni un aplec de festa, ni s'assemblava a res conegut. Era una manifestació estranya i nova, que Catalunya potser no havia donat encara mai per ningú». En qualsevol cas, l'enterrament i, en definitiva, el conjunt d'expressions que el seu traspàs va suscitar immediatament, van suposar un acte major en el procés de canonització cultural de Verdaguer i en l'entronització de la seva figura llegendària com a referència virtuosa. El ritu de pas, amb la formidable reacció i participació ciutadana que el van acompanyar, van suposar el primer gran tribut pòstum, la performació d'una autèntica apoteosis. Una multitud d'altres expressions de culte commemoratiu, des de llavors mateix, el van acabar convertint en relativament omnipresent en la vida dels catalans (Serra i Boldú, 1924: 203–207). En alguna mesura, aquell primer gran tribut pòstum va adoptar

un sentit redemptor i compensatori, d'acord amb la lògica de l'economia simbòlica de la memòria: la manifestació de dol i homenatge havia de procurar recompensar unes aportacions i mèrits incommensurables que, en vida del poeta, suposadament no havien estat prou reconeguts.

El dia de l'enterrament de Verdaguer, des d'*El Noticiero Universal* (13-6-1902, nit) es va dir el següent: «desde que asistimos en Madrid al entierro de Zorrilla no recordamos haber visto manifestación tan importante como la de hoy». La mirada comparada amb altres funerals dedicats a grans personalitats de la cultura que han estat estudiats (Sánchez, 2011, 2015), com són els ja mencionats de Quintana i de Zorrilla mateix, denota nombroses coincidències amb el cas que aquí ens ocupa. Sense pretendre exhaustivitat, podríem mencionar el caràcter sincrètic, civicoreligiós, dels rituals i la manca d'un cerimonial civil específic per a casos de grans homes de la cultura o la ciència, l'apropiació pública del cos del difunt, el protagonisme de la multitud i el mode ambivalent amb el qual s'hi van aproximar les autoritats i la premsa, la intensitat emocional de l'esdeveniment, el protagonisme que van prendre en tot el procés els mitjans de comunicació social, la voluntat de les persones de participar en un esdeveniment que es va presentar com a únic, el desig de fer-ne record i el recurs a objectes i dispositius auxiliars de la memòria, o la rellevància que va prendre la dimensió política. També, és clar, detectem diferències notòries, com el protagonisme desigual que van adoptar en cada cas les instàncies més centrals del poder estatal. No existeix, en el cas de Verdaguer, un intent d'apropiació o instrumentalització rellevant per part de l'Estat com en certa mesura va passar amb Quintana o Zorrilla; i, encara menys, es va donar el cas de Ramón de Campoamor, en què l'Estat va assumir per reial decret l'organització de la cerimònia (és clar que aquest darrer, ultra la seva popularitat com a poeta, havia tingut una destacada trajectòria política). Això no vol dir, ho hem vist, que la monarquia o el govern espanyol no s'associessin d'alguna manera o altra al dol. La presència d'un ministre a l'enterrament era prou inhabitual i va ser a iniciativa del gabinet de Sagasta que, escassos dies abans del traspàs, es va conferir a Verdaguer la flamant Gran Creu de l'Ordre Civil d'Alfons XII. De tota manera, el protagonisme i la responsabilitat institucional en el cas aquí analitzat van ser adoptats molt principalment per l'Ajuntament de Barcelona. Tot plegat no deixa de ser prou representatiu del lloc comparativament perifèric que ocupava el sistema literari català en la cultura nacional espanyola.

Les expressions de dol i homenatge van ser nombrosíssimes i molt diverses, concentrades majoritàriament a Barcelona, però emeses des de

poblacions múltiples, reflectint una geografia de l'aflicció i la veneració que contribuïen a encarnar la comunitat imaginada. L'emoció, els gestos i les paraules proferides en el context transformador de la ritualitat, l'experiència directa i la vivència parcialment intransferible, s'intueixen com elements de gran rellevància per comprendre la socialització dels participants en l'acció col·lectiva. Al mateix temps, l'esdeveniment va ser participat i produït pels mitjans de comunicació, fonamentalment per la premsa, que, al seu torn, va esdevenir un auxiliar de la memòria. En aquest sentit, l'anàlisi del funeral també ha permès identificar la voluntat immediata de registrar un esdeveniment que va ser percebut ja d'entrada com a excepcional i digne de record. Els materials mnemònics que van actuar com a suport del treball de remembrança van ser nombrosos i diversos, i l'enterrament de Verdaguer va figurar com una fita referencial del passat que, com hem vist, va ser repetidament evocada. Malgrat les pretensions de les autoritats, el funeral va ser, a més d'una colossal manifestació de dol i homenatge, un acte polític. En un context de restricció de les llibertats i de persecució de l'obrerisme i el catalanisme, va donar ocasió a exterioritzar la capacitat mobilitzadora del catalanisme, i a experimentar i afirmar la multitud com a actor col·lectiu i força moral. En aquest sentit, el funeral va presentar trets d'acció contestatària. La construcció simbòlica de la figura de Verdaguer va ser transversal, plural i disputada, especialment entre el catalanisme conservador i el republicanisme. En el context del ritus de pas i en la seva primera vida pòstuma, en bona mesura es va reproduir la divisió evidenciada amb el «cas Verdaguer». Sens dubte, l'*aenigma*, per dir-ho com Dović i Helgason (2017: 71–96), va ser el fet clau en la trajectòria vital que va esperonar una apropiació complexa i controvertida de la figura del sacerdot-poeta. A la fi, podem dir que Verdaguer era un símbol a través del qual es dirimien els consensos i els dissensos de la societat catalana contemporània, una referència comuna de les aspiracions i identitats plurals que aquesta contenia. ■

■ Referències bibliogràfiques

- Alsina, Laia et al. (2021): *Construint la memòria. La Galeria de Catalans Il·lustres de l'Ajuntament de Barcelona*, Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres.
- Anderson, Benedict (2005): *Comunitats imaginades*, Catarroja / València: Universitat de València / Afers.

- Ben-Amos, Avner (2000): *Funerals, Politics, and Memory in Modern France, 1789–1996*, Oxford: Oxford University Press.
- Cambó, Francesc (1981), *Memòries (1876–1936)*, Barcelona: Alpha.
- Cao Costoya, David (2022): «La creació dels primers llocs de memòria dedicats a la figura de Jacint Verdaguer. Barcelona (1902–1906): de la mort del poeta al moviment de Solidaritat Catalana», *Anuari Verdaguer* 30, 155–176.
- (2023): «Iconos y Sanctasanctorums de la patria: las galerías de ciudadanos ilustres en Catalunya y Balears (1871–1923)», *Pasado y Memoria* 26, 279–307.
- Casacuberta, Margarida (2018): «El multitudinari enterrament del poeta del poble», in: Riquer, Borja de (dir.): *Història mundial de Catalunya*, Barcelona: Edicions 62, 639–646.
- Casassas, Jordi (1995): «L'època dels nous moviments socials 1900–1930», in: Riquer, Borja de (dir.): *Història. Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*, vol. 8, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 15–55.
- Casquete, Jesús / Cruz, Rafael (eds.) (2009): *Políticas de la muerte. Usos y abusos del ritual fúnebre en la Europa del siglo XX*, Madrid: Catarata.
- Cattini, Giovanni (2019): ««...i tants drets com caiguts poble serem»: Àngel Guimerà i els inicis del catalanisme polític», in: *Guimerà: ideologia i pensament*, Lleida: Punctum / Ajuntament del Vendrell, 13–57.
- Delpu, Pierre-Marie (2024): *Les nouveaux martyrs (XVIIIe–XXe siècle)*, París: Passés Composés.
- Dović, Marijan / Helgason, Jón Karl (2017): *National Poets, Cultural Saints. Canonization and Commemorative Cults of Writers in Europe*, Leiden: Brill.
- Fontbona, Francesc (2002): «Jacint Verdaguer i les arts plàstiques», *Anuari Verdaguer* 11, 143–155.
- Fureix, Emmanuel (2009): *La France des larmes. Deuils politiques à l'âge romantique (1814–1840)*, Seyssel: Champ Vallon.
- Gaziel (2014): *Tots els camins duen a Roma. Història d'un destí 1893–1914. Memòries*, Barcelona: Proa.
- Géal, Pierre / Rújula, Pedro (eds.) (2023): *Los funerales en la España contemporánea. Culturas del duelo y usos públicos de la muerte*, Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.

- González, Palmira (2001): «Los quince primeros años del cine en Cataluña», *Artígrama* 16, 2001, 39–74.
- Güell, Margarida (2011): «Vicissituds i fortuna del monument a mossèn Cinto Verdaguer de Barcelona», *Anuari Verdaguer* 19, 271–289.
- Hurtado, Amadeu (1969): *Quaranta anys d'advocat. Història del meu temps, 1894–1930*, Barcelona: Ariel.
- Izquierdo, Santiago (2002): *El doctor Robert (1842–1902). Medicina i compromís polític*, Barcelona: Proa.
- Juan Arbó, Sebastià (1952): *Verdaguer. El poeta, el sacerdot i el món*, Barcelona: Aedos.
- Leerssen, Joep / Rigney, Ann (2014): *Commemorating Writers in Nineteenth-Century Europe. Nation-Building and Centenary Fever*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Leeuw, Barbara van der (2023): «Nacionalistas. Maestros de la comunidad», in Géal / Rújula (eds.), 287–307.
- Lilti, Antoine (2014): *Figures publiques. L'invention de la célébrité 1750–1850*, París: Fayard.
- Michonneau, Stéphane (1999): «El monument al Dr. Robert, primer lloc de memòria nacionalista», *L'Avenç* 239, 53–57.
- (2001): *Barcelona: memòria i identitat. Monuments, commemoracions i mites*, Vic: Eumo.
- Miracle, Josep (1952): *Verdaguer amb la lira i el calze*, Barcelona: Aymà.
- Nora, Pierre (dir.) (1997): *Les lieux de mémoire*, vol. I, París: Gallimard.
- Pereña, Josep (1955), *Els darrers dies de la vida de Jacint Verdaguer*, Barcelona: Barcino.
- Pinyol, Ramon (2017): *Verdaguer sota el franquisme: censura i manipulació*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- / Quer, Pere (2018): «La publicació anarquista *La Revista Blanca* i la figura de Verdaguer», *Anuari Verdaguer* 26, 297–315.
- Puigvert, Joaquim M. / Coromina, Lluís (en curs de publicació): «Liturgias mortuorias de profesionales liberales con gran proyección pública: un análisis comparativo del médico Bartomeu Robert (1902) y el arquitecto Antoni Gaudí (1926) en Barcelona», in: Michonneau, Stéphane / Cao Costoya, David (eds.): *La muerte pública. Los usos políticos del culto fúnebre en la España contemporánea*, Granada: Comares.

- Riba, Carles (1953): *Memòria de Verdaguer, en el cinquantenari de la seva mort*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Rocarol, Josep (1999): *Memòries de Josep Rocarol. Escenògraf. 1882–1961*, Barcelona: Hacer.
- Romanones, Conde de (1999): *Notas de una vida*, Madrid: Marcial Pons.
- Sagarra, Josep M. de (1968): *Verdaguer, poeta de Catalunya*, Barcelona: Aymà.
- Samsó, Joan (1994): *La cultura catalana entre la clandestinitat i la represa pública*, vol. I, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Sánchez, Raquel (2011): «Los funerales de Quintana», *Cuadernos de Ilustración y Romanticismo* 17, 1–13.
- (2015): «La muerte del poeta. Funeral de estado y ritual social en el fallecimiento de José Zorrilla (1893)», *Hispania* 249, 147–172.
- (2018): «El héroe romántico y el mártir de la libertad. Los mitos de la revolución liberal en la España del siglo XIX», *La Albolafia* 13, 45–66.
- Santacana, Carles (2013): «Una lectura franquista de la cultura catalana als anys quaranta», in: id. (ed.): *Entre el malson i l'oblit. L'impacte del franquisme en la cultura a Catalunya i les Balears (1939–1960)*, Catarroja: Afers, 45–70.
- Serra i Boldú, Valeri (1924): *Biografia de mossèn Jacint Verdaguer*, Barcelona: Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana.
- Subirachs, Judit (2002): «Retratar Verdaguer o monumentalitzar la literatura i la pàtria», *Anuari Verdaguer* 11, 585–597.
- Sunyer, Magí / Subirana, Jaume (2019): «Jacint Verdaguer, a Catalan cultural saint», in: Dović, Marijan / Helgason, Jón Karl (eds.): *Great Immortality. Studies on European Cultural Sainthood*, Leiden: Brill, 171–187.
- Thiesse, Anne-Marie (2019): *La fabrique de l'écrivain national. Entre littérature et politique*, Paris: Gallimard.
- Torrents, Ricard (2002): *Verdaguer, un poeta per a un poble*, Vic: Eumo.
- [Turró, Ramon] (1903): *Verdaguer vindicado*, Barcelona: Librería Española.
- Ucelay da Cal, Enric (2009): «Enterrar el ciudadano o el tránsito que para el tránsito. El gran funeral público del prócer en la Barcelona ensanchada (1900–1939)», in: Casquete, Jesús / Cruz, Rafael (eds.): *Políticas de la muerte. Usos y abusos del ritual fúnebre en la Europa del siglo XX*, Madrid: Catarata, 129–169.
- Verdaguer, Jacint (1903): *La mellor corona*, Barcelona: L'Avenc.

- Viada y Lluch, Luis Carlos (1927): «Biografía de Don Luís María de Llauder segundo director y propietario de El Correo Catalán», in: *Quincuagésimo aniversario de la fundación de El Correo Catalán*, Barcelona: Fomento de la prensa tradicionalista.
- Vilardell, Laura (2022): «Commemoracions d'homenatge a Verdaguer a Madrid. El cas del monument al Parque del Retiro», *Ausa* 189, 429–442.
- Vinyes, Ricard (1997): «La metàfora del bronze. El procés de monumentalització a J. Verdaguer», *Spagna Contemporanea* 11, 65–86.
- Waller, Philip (2009): «The Commemoration Movement», in: id.: *Writers, Readers, and Reputation. Literary Life in Britain 1870–1918*, Oxford: Oxford University Press, 232–278.

■ David Cao-Costoya, Universitat de Barcelona, Departament d'Història i Arqueologia, c/ de Montalegre, 6, 08001 Barcelona (ES), <dcao@ub.edu>, ORCID: 0000-0002-4208-2724.